

B İ B L İ Y O G R A F Y A

Dr. RIFAT ÖZDEMİR *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Ankara (Fiziki, Demografik, İdarî ve Sosyo-Ekonomik Yapısı) 1785-1840*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları 694, Kültür Eserleri Dizisi 59, Ankara, 1986 (2 harita, 1 plan, 1 resim), 329 s.

Son yıllarda Osmanlı dönemi sosyo-ekonomik tarihi üzerinde yapılan araştırmaların yoğunluk kazandığı memnuniyetle müşahade edilmektedir. Gerçekten de tarih, sadece siyasi olaylardan meydana gelen bir disiplin olmayıp, bir "bütündür". Bu bütünlük içerisinde özelde insanın, genelde de, toplumun bütün fonksiyonlarının ele alınıp incelenmesi gerekir. Ancak o zaman tarih "faydacı" ve "ders alınabilir" bir nitelik kazanacaktır. Yakın zamanlardaki tarihçiliğimizde bu anlayışın hâkim olduğu görülmektedir. Hele bu tür araştırmalarda, birinci elden kaynakların, arşiv belgelerinin kullanılması olumlu bir gelişme olarak görülmeli ve her türlü taktirin üstündedir.

Bilindiği gibi Osmanlı İmparatorluğu, çok geniş bir coğrafi alana yayılmış, çeşitli ırk, dil, din ve kültürleri sinesinde barındıran bir imparatorluktu. Böyle bir özelliğe sahip imparatorluğun idarî, hukuki, sosyal ve ekonomik yapısı da o oranda değişiklik göstermekteydi. Bazan şer'i, bazan da örfî hukuk uygulanırken, eyaletler, hatta vilayet ve sancaklar arasında da idarî, ekonomik ve sosyal farklılıklar bulunmaktaydı. Böyle olunca, ülkede tek bir kanunname olmayıp, hemen her sancağın ayrı kanunnamesi vardı. O halde, özellikle imparatorluğun idarî ve sosyo-ekonomik tarihi yazılırken, merkezdeki kimi defterlerden veya kanunnamelerden hareketle genellemelere gitmemek icap eder. Öncelikle bu alanda mahallî araştırmalar yapılması, o bölgedeki uygulamaları yerinde tespit edebilmek için, mahallî belgelere, Şer'iyye Sicillerine başvurmak zaruridir. Böylece hem kanunnamenin ve şer'i hukukun ne derecede uygulandığı veya varsa kanunnameden ayrılıkları ve hem de bir bölge veya sancağın başka bir bölge veya sancakla mukayesesi mümkün olacaktır. Başka bir deyişle, bu tür araştırmalarda "cüz"den "kül"e (parçadan bütüne) gidilmelidir. Ancak bu aşamadan sonra bir genelleme yapılması daha uygun olur. İşte Rifat Özdemir'in bu eseri de sanıyoruz böyle bir anlayışın ürünüdür. Eserin ilk bakışta göze çarpan en önemli özelliği, büyük oranda Şer'iyye Sicillerine ve öteki arşiv kaynaklarına dayanması ve büyük bir emeğin mahsulü olmasıdır.

Eser, Önsöz (s. 11-13), Kısaltmalar (s. 13) ve Giriş'ten (15-20) sonra 4 ana bölümden oluşmaktadır. Bibliyografya (s. 271-281), Ekler (s. 283-307) ve Dizin (s. 309-329) de öteki tâli bölümleri meydana getirmektedir.

Giriş'te konu ve kaynaklar tanıtılmış, tahlil ve tenkit edilmiştir. Yukarıda sözünü ettiğimiz gibi, "Osmanlı İmparatorluğu'nun askerî, idarî, ekonomik sosyal vb. yönleri hakkında kıymetli araştırmalar yapılmıştır. Fakat Osmanlı öncesi İslam şehirlerinde olduğu gibi, Osmanlı şehirleri monografik olarak bir bütün halinde incelenmemiştir. Şimdiye kadar yapılan çalışmalar büyük bir yekûn tutmamaktadır. Yapılan bazı çalışmalar ise, tarihi karakterini koruyan dinî ve sosyal yapıları incelemekten öteye geçmediği" (s. 15) dile getirilerek, bu konuda yapılan araştırmalar tahlil edilmiştir. Sonuçta Özer Ergenç'in "*Ankara ve Konya*

Şehirlerinin Mukayeseli İncelemesi" adlı araştırmasının, Ankara üzerinde belgelere dayalı olarak yapılan ilk ilmi araştırma olduğu vurgulanmıştır. Burada hemen şunu da ilave edelim ki, Özer Ergenç'in bu çalışması, Rifat Özdemir'in çalışmasının başlangıcını oluşturduğundan, yayınlanması halinde, her iki eserin birbirini tamamlayan bir bütünlük arzedeceği, dolayısıyla Ankara'nın aşağı-yukarı Osmanlı dönemi tarihi aydınlığa kavuşturulmuş olacaktır.

Kaynakların ise Ankara Etnoğrafya Müzesi'nde bulunan Şer'iyye Sicillerinden başka, Başbakanlık Arşivi Cevdet tasnifleri (belediye, maliye, darphane), Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivinde bulunan Vakfiyeler, Takvim-i Vekâyi "defa"ları, dönemin vakanüvis tarihleri ile o dönemde Ankara'ya uğrayan seyyahların eserlerinden oluşması, esere haklı olarak bir orijinallik kazandırmaktadır. Ayrıca konuyla ilgili diğer eserler de görülmüş ve hayli kabank olan Bibliyografya'da verilmiştir.

Birinci Bölüm (s. 21-98) "Ankara Şehrinin Genel Yapısı" başlığını taşımakla beraber, şehrin konumu ve genel görünümü, zanaat ve ticaret yerleri, yönetim örgütlerinin bulunduğu yerler, dinî ve sosyal yapılar, mahalleler olmak üzere 5 alt başlığa ayrılmış, böylece Ankara'nın fizikî yapısı verilmiştir. Şehrin konumu ve genel görünümü kısmında, Ankara'nın tarihi ve coğrafi mevkii verilerek doğu-batı, kuzey-güney istikametindeki yolların kavşağında bulunmasının Ankara'ya kazandırdığı iktisadî önem vurgulanmıştır. Ankara'nın yerleşimi, surların konumu ve kapıların mevkileri, gene çeşitli kaynaklardan tespit edilmiştir. Bu fizikî konumun ve semt adlarının günümüze kadar gelmiş olması da önemli bir olgudur. Zanaat ve ticaret yerleri alt başlığı ile bedesten, çarşılar ve pazar yerleri, tarihî gelişimleri sürecinde incelenmiş, bu bedesten, han, çarşı ve pazarların fonksiyonları ve idare sistemleri örnekleriyle anlatılmıştır. Buna göre Ankara'da 15 han, 4 çarşı ve 4 tane de pazar yeri tespit edilmiştir. Yerlerinin tespit edilemediği 21 çarşı ve pazar yerinin bulunması (s. 39), o dönem Ankara'sının ekonomik durumu hakkında bir fikir vermektedir.

Yönetim yerlerinin bulunduğu yerler başlığı ile hisar, Mutasarrıf sarayı, Mahkeme binası, Nüfus dairesi, İhtisap Nazırı konağı anlatılmıştır. O dönemlerde Mutasarrıf sarayı veya mahkeme gibi resmî binaların bulunmadığı, bu hizmetlerin kiralanan konaklarda yürütüldüğü belirtilerek, Mutasarrıf için 1819 yılında Tüllice mahallesinde bir konak kiralandığı (s. 45), aynı şekilde Mahkeme binası için de Hacı Eshab mahallesinde bir konak kiralandığı (s. 47) belirtilmektedir. Hacı Eshab mahallesinin Aşağı Yüz'de Şengül Hamamı civarına düştüğü, buranın bugünkü Adliye binasının bulunduğu Anafartalar caddesinde olmasının, o zaman ki alışkanlıkla bir bağlantısının bulunup-bulunmadığına dikkati çeken Özdemir, her ne kadar bunu ispatlayacak belgelerden yoksun olduğunu belirtiyorsa da (s. 47), kanaatimizce, bugünkü Adliye binasının, eski mahkemenin bulunduğu yerde veya civarda bulunması mümkündür, tarihî realiteye uygundur.

1830'da başlayan nüfus sayımı münasebetiyle, 1831'de Ankara'ya bir "Mukayyid" ile bir "Nazır"ın tayin edildiği, fakat bu hizmetin yürütülmesi için ayrıca bina kiralandığına dair bir belgeye rastlanmadığı, nüfus işlerinin Hükümet Konağı'nın uygun bir odasında yürütülmüş olmasının mümkün olduğu (s. 48) belirtiliyor. Aynı şekilde İhtisap Nazırı için de bina kiralandığı hakkında herhangi bir belgeye rastlanmadığı (s. 48) belirtilmektedir.

Dinî ve sosyal yapılar alt başlığında, cami ve mescitler, medrese ve sıbyan mektepleri ve hamamlar incelenmiştir. Buna göre, bu tarihlerde Ankara'da 77 cami, 26 medrese ve 11 sıbyan mektebi ile belli başlı 5 hamam vardı. Bütün bu dinî ve sosyal yapıların vakif olduğu belirtilerek, bu kurumların gelir ve giderleri, zamanla geçirdikleri tamiratlar ile bazan da bugünkü yerleri verilmiştir.

Birinci bölümün son başlığını Mahalleler oluşturmaktadır. Burada mahallelerin incelenmesi sadece 1785-1840 tarihleri ile sınırlı kalmayıp, Nejat Göyünç, Özer Ergenç ve Avram Galanti'nin verdikleri (1522, 1601, 1840-1891-1892) ile mukayese de edilmiştir. Buna göre XIX. yüzyılın başlarında (1785-1840) Ankara'da 87 mahalle mevcuttu. 1830 nüfus sayımında ise ilk kez 15 mahallenin kaydına rastlanmaktadır (s. 87). Bütün bu mahallelerin isimleri ve tarihi gelişmeleri verildikten sonra, mahalleler dini topluluklara göre tasnif edilmiştir. Buna göre 57 Müslüman, 27 gayrimüslim ve 22 de Müslim-gayrimüslimlerin karışık olarak oturdukları mahalleler vardı. Müslüman mahallelerin bazıları şunlardı: Molla Büyük, Kayabaşı, Ürgüp, Hacı İvaz, İmaret, Erzurum, Bademli, Kızılbey, Koçhisar, Hacı Bayram ve Emirler... Hıristiyan (Gregoryer, Katolik ve Protestan) ve Musevilerden oluşan gayrimüslimlerin oturdukları bazı mahalleler de Keyyâlin, Voltarin, Kurd, Sed, Dibek, Kebkebûr-ı Müslim, Mihriyar ve Hisar mahalleleriydi. Kal'a, İmam Yusuf, Tiflis, Hacı Doğan, Belkıs ve Hacı Mansur mahalleleri de bazı karışık mahallelerdi. Karışık olan mahallelerde, Müslüman Türkler ile Ermeniye, Rumu, Yahudiyi bir arada gördüğümüz gibi, bunların tâbi oldukları Müslümanlık, Hıristiyanlık, Musevilik gibi üç semavî dinî inanış ile onların felsefelerini de bir arada görmektediriz (s. 98).

İkinci Bölüm (s. 99-135) "Şehrin Nüfus Durumu" başlığını taşımaktadır. Bu bölüm de toplam nüfus, nüfusun mahallelere göre dağılışı, gruplar açısından şehrin nüfusu, nüfus hareketleri ve sosyal tabakalaşma alt başlıklarına ayrılmaktadır. Bu dönemde tahrir defterleri tutulmadığı için nüfus tahminleri "salyâne tevzi ve taksim defterlerinden", "cizye evraki"ndan ve "bedel-i avâriz ve nüzül resimleri"nin tarih ve tevziini gösteren belgelerden faydalanılarak hesap edilmiştir. 1830 yılına kadarki nüfus tahminleri, yukarıda adı geçen belgelere dayandırılırken, 1830'dan itibaren, eldeki nüfus sayım defterlerinden faydalanılmıştır. Nüfus tahminlerinde "avâriz hâne" esas kabul edilmiş ve Ömer Lütfi Barkan'ın nüfus tahminleri için kabul ettiği 5 katsayısının esas alındığı belirtilmiştir. Fakat 5 katsayısının verilen avâriz hâneleri ile çarpımı sonucu bulunan rakamların çok değişken olduğu müşahhas örnekleriyle gösterilmiştir. Mesela 1607-1833 yılları arasında Ankara'nın avâriz hâne sayısı 145,5-863 arasında değişmiştir. Aynı şekilde s. 109'daki tabloda da açık olarak görüldüğü üzere 1785-1833 yıllarında avâriz-hâne sayısının 145,5-267 arasında değiştiği ve nüfusun da buna göre 7.275-61.500 arasında olduğu hesaplanmıştır. Gerçekten bu kadar kısa süre içinde, nüfusun bu derecede azalıp-çoğalması mümkün değildir. O halde avâriz-hâne sayısı, bir vergi toplama birimi olarak, halkın ekonomik durumuna göre düzenleniyordu. Avâriz hânelerinin kaç gerçek hânedan oluşacağı, o yörenin, şehrin veya mahallenin ekonomik durumuna bağlıydı. Öyleyse her zaman ve her yerde 5 katsayısını nüfus tahminlerinde kullanmak, yanlış sonuçlar doğurabilir. Onun için gerçek hâne rakamlarının ve tereke kayıtlarından bir ailenin ortalama kaç kişiden oluştuğu tespit edilmelidir.

Neticede 1830 öncesi Ankara'nın nüfusu, vergiye dahil nüfus, mutasarrıfın kapu halkı, bekâr ve evli askerler, kale erleri, din görevlileri, ilmiye mensupları ve vergiden muaf olan Hacı Bayram mahalləsi halkı dahil 20.103 kişi olduğu hesaplanmıştır. 1830 nüfus sayımına göre Ankara şehir merkezinde 6.108 Müslim, 5050 reâya, 135 Yahudi olmak üzere toplam 11.293 erkek nüfus sayılmıştır (s. 117). Yaklaşık olarak aynı oranda kadın nüfusu da kabul edilerek 22.586 kişinin Ankara'da yaşadığı belirtilmiştir. Diğer araştırmacıların yaptıkları tespitler de hesaba katılarak 1785-1840 yıllarında Ankara'nın nüfusunun 20.000-23.000 arasında değiştiği vurgulanmıştır (s. 118).

Nüfusun mahallelere göre dağılışı alt başlığında, mahallelerin nüfusu incelenmiştir. Verilen tabloda (s. 119, 120, 121, 122) Ankara'nın 107 mahallesinin 1786-1830 döneminde

kadın-erkek, Müslim-zımmî nüfusu avâız ve gerçek hâneleriyle toplam nüfusları verilmiştir. Buna göre; Derûn-ı hisar (1.274 kişi), Hacı Doğan (934 kişi), Kethüda (854 kişi) mahalleleri en kalabalık ve Nerdübanlı (6 kişi), Yeğen Bey (18 kişi) Hoca Paşa (66 kişi) mahalleleri de en az nüfusa sahip mahallelerdi. Öteki mahalleler de bu rakamlar arasında seyreden nüfusa sahiptiler.

Gruplar açısından şehir nüfusunda, dini grupların mahallelere göre dağılımı, kölelik ve cariyelik işlenmiş, nüfus hareketleri kısmında da, dini ve örfî kurallara uymayanların, savaşlar, tabii afetler veya ticaret gibi sebeplerle nüfusun yer değiştirdiği anlatılmıştır (s. 131). İkinci bölümün son başlığında sosyal tabakalaşma işlenmiş, o dönem Ankara’ında Ehl-i Örf, Ehl-i İlm mensupları ile tüccarların ilk üç tabakayı oluşturdukları, bunların yanında çeşitli esnaf grupları, usta ve kalfalar ile ev kadınlarının öteki tabakaları oluşturdukları belirtilmiştir (s. 135).

Üçüncü Bölümde (s. 137-216) Şehir Yönetimi ele alınmıştır. Bu bölüm de Ankara sancağının idarî taksimatı ve şehir yönetimi, ümera, ehl-i ilm ve şehir yönetimi, imar ve sağlık hizmetleri başlıkları altında incelenmiştir. Bu meyanda öncelikle Ankara sancağı, kaza ve nahiyeleriyle ele alınmış, idarî ve şer’î manada kazalar mukayese edilmiştir (s. 143). Ekte verilen harita ile (s. 306) konu, daha anlaşılır bir hale getirilmiştir. Dikkat edilirse, XIX. yüzyılın ilk yarısındaki Ankara’nın sınırları ve idarî taksimatı ile günümüz Ankara’sının sınırları ve idarî taksimatından pek farklı değildir. Konunun gereği olarak, Ehl-i Örf ve Ehl-i İlm mensuplarının atanma, azl ve görevleri belgelere göre tek tek incelenmiştir.

İmar ve sağlık hizmetleri başlığında, şehrin imarı ve şehir mimarının atanması ve görevleri, hekimlerin çalışmaları ele alınmıştır. Bu dönemde Ankara’da bir Askerî hastanenin bulunduğu, fakat yerinin tespit edilemediği (s. 213) belirtilmiştir. Şehrin sağlık hizmetleri Müslim ve zımmî Osmanlı uyruklu hekimler ile “müste’min taifesi” denilen yabancı uyruklu serbest hekimler tarafından yürütülmekteydi (s. 214). Tıbbî müdahale öncesinde hekim ile hasta arasında Kadı huzurunda bir sözleşme yapılmaktaydı (ek: 12-13, s. 294-295) ki bu usulün günümüze kadar gelmiş olması ilginçtir. Sancakta yürütülen bu “kitabî hekimliğin” yanında “halk tebabeti”nin gördüğü hizmetleri de ihmal etmemek lazımdır (s. 216).

Dördüncü Bölümü (s. 217-262) Ekonomik Durum oluşturmaktadır. Bu bölümde, şehir ekonomisini etkileyen öğeler, esnaf grupları, ticaret, para ve fiyat hareketleri başlıkları altında, mukataa gelirleri, vakıf gelirleri, askerî sınıfa ait gelirler incelenmiştir. Bu meyanda 1827 yılında Ankara’da faaliyet gösteren 97 esnaf grubunun faaliyet alanları ve bunların verdikleri vergi miktarları tespit edilmiştir.

Ticaret bahsinde geleneksel Ankara sofunun üretimi ve tezgah sayıları verilmiştir. XVI. yüzyılda 621 tezgâhta Ankara sofı üretilirken, XIX. yüzyılda bu sayının azaldığı anlaşılmaktadır. Zira 1599 yılında, 18 tüccar tarafından 5.700.000 akçe değerinde 162 yük sofun Halep ve Venedik’e gönderilmek üzere satın alınmasına bakılırsa (s. 237), bu dönemde bu sanayi kolunun daha geniş hacimli olduğu görülür. 1817 yılında ise toplam olarak 5.896 top (176.880 zira = 132.660 m.) ham şâli, 1137,5 top (36.400 zira = 27.300 m.) ham sof dokunarak pazarlanmıştır (s. 238). Görüldüğü gibi, Ankara’da sof ve şâli üretimi XVI. yüzyıl sonlarındaki gibi parlak bir dönem yaşamıyordu ama çok kişinin belirttiği gibi tamamen de yok olmuş değildi (s. 239).

Para ve fiyat hareketleri bahsinde, 1785-1840 yıllarında dönemin para durumu özetlenerek, bazı temel maddelerin fiyatları tablo ve grafiklerle verilmiştir. Bir taraftan paranın vezninde düşüşler meydana gelirken, öte yandan tedavüldeki altın sikkelerin fiyatlarının

yükseldiği tespit edilmiştir. Mesela 1789-1833 döneminde İstanbul Zer-i Mahbubu 3,5 kuruştan 24 kuruşa yükselerek % 685,7 lik, Mısır Zer-i Mahbubu da aynı dönemde, 3 kuruştan 20,25 kuruşa yükselerek % 682,5 lik artışlar kaydetmişlerdir (s. 251). Buna paralel olarak fiyatların da artacağı tabiidir. Mesela, dönem içinde ekmek, kıyye (400 dirhem = 1282 gr.) olarak 1-9 para, koyun eti de 8,66-42 para arasında seyretmiştir (s. 257-261). Ayrıca tereke fiyatlarının, Kadının resm-i kısmeti yükseltmek için, burada verilen fiyatların aldatıcı ve güvenilir olmadığı görüşü pek çok araştırmacı tarafından paylaşılırken, s. 253'te verilen tabloda narh fiyatları ile tereke fiyatları karşılaştırılmış ve sonuçta, her ikisi arasında bir paralellik olduğu ortaya çıkmıştır. Gerçekten de Kadı, terekeyi yazarken, resmî fiyata tâbi (narh ve ferman veya emirlerle belirtilen fiyatlar) malların fiyatlarına müdahale edemiyordu. Terekedeki bir sikke fiyatı veya narha tabi herhangi bir malın fiyatı ile tereke fiyatları karşılaştırıldığı zaman, bunların aynı olduğu görülecektir. Hiçbir resmî kurala bağlı olmayan (örneğin, yatak, halı, kilim, mangal, kitap vb.) malların fiyatları, yazım komisyonunun fiyat taktirine kalıyordu ki, bu dahi piyasa fiyatıdır.

Sonuçta, genel bir değerlendirme yapılarak (s. 263-269), 1785'ten Tanzimat dönemine kadar geçen yarım yüzyılı aşkın bir dönemde, Ankara şehrinin fiziki yapısı, gelişmesi, yönetimi, ekonomik ve sosyal hayatı hakkında genel bir tablonun meydana çıkartıldığı vurgulanmıştır.

Çoğunluğunu arşiv belgelerinin oluşturduğu Bibliyografya'dan (s. 271-279) sonra Ekler bölümünde, bazı önemli belgelerin hem orijinal kopyaları ve hem de transkripsiyonlarının verilmiş olması (s. 281-295), bir bakıma kontrolü kolaylaştırmaktadır. Gene bu bölümdeki resim, plan, mahalle listeleri ve haritalar, konuyu daha anlaşılır hale getirmektedir. En sonda verilen genel dizin (s. 309-329) önemli bir eksiği tamamlar mahiyette olup, eserin kullanılabilirliğini kolaylaştırmaktadır.

Yukarıda da belirtildiği gibi, mahallî tarih araştırmaları, genel tarihin daha iyi bilinebilmesi için bir bakıma zaruridir. Parçadan bütüne gidilmeli ki, idarî, hukukî ve sosyo-ekonomik farklılıklar daha açık olarak ortaya konabilsin. Bu açıdan XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Ankara adlı eser önemli ve başarılı bir aşama olarak görülmelidir.

Dr. MUSTAFA ÖZTÜRK

